

ARXEOLGIK MANBALARDA TEATR MADANIYATI IZLAR

Saotboyev Raxmatjon Madamin o'g'li,
Urganch RANCH texnologiya universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20199391>

Annotatsiya. Mazkur maqola teatr madaniyatining arxeologik manbalardagi izlarini qiyosiy-tarixiy va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Qadimgi Yunoniston, O'rta Osiyo va Markaziy Osiyo hududlarida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida aniqlangan moddiy topilmalar — teatr binolari qoldiqlari, niqoblar, terrakota haykalchalar, devoriy suratlar va epigrafik yozuvlar — teatr san'atining inson sivilizatsiyasidagi qadimiy o'rnini tasdiqlaydi. Maqolada teatr va diniy marosimlar o'rtasidagi bog'liqlik, sahna an'analari arxeologik izlari hamda O'rta Osiyo mintaqasidagi teatr madaniyatining rivojlanishi keng ilmiy manbalarga tayanib yoritilgan.

Kalit so'zlar: arxeologiya, teatr madaniyati, antik teatr, niqob, terrakota, O'rta Osiyo, Yunoniston, Baqtriya, Sug'd, moddiy madaniyat.

Abstract. This article analyzes the traces of theatrical culture in archaeological sources from comparative-historical and cultural perspectives. Material findings discovered through archaeological excavations in Ancient Greece, Central Asia, and Middle Asia — including remains of theater buildings, masks, terracotta figurines, wall paintings, and epigraphic inscriptions — confirm the ancient role of theatrical art in human civilization. The article, based on a wide range of scientific sources, highlights the relationship between theater and religious rituals, the archaeological traces of stage traditions, and the development of theatrical culture in the Central Asian region.

Keywords: archaeology, theatrical culture, ancient theater, mask, terracotta, Central Asia, Greece, Bactria, Sogdiana, material culture.

Аннотация. Данная статья анализирует следы театральной культуры в археологических источниках с сравнительно-исторической и культурологической точек зрения. Материальные находки, выявленные в результате археологических раскопок на территориях Древней Греции, Средней Азии и Центральной Азии, — остатки театральных сооружений, маски, терракотовые статуэтки, настенные росписи и эпиграфические надписи — подтверждают древнее место театрального искусства в истории человеческой цивилизации. В статье на основе широкого круга научных источников освещаются взаимосвязь театра и религиозных обрядов, археологические следы сценических традиций, а также развитие театральной культуры в регионе Средней Азии.

Ключевые слова: археология, театральная культура, античный театр, маска, терракота, Средняя Азия, Греция, Бактрия, Согд, материальная культура.

Kirish. Teatr san'ati insoniyat madaniyatining eng qadimgi shakllaridan biri sifatida turli xalqlar tarixida muhim o'rin tutadi. Sahna ijodining ilk ko'rinishlari, diniy-marosim asoslaridan kelib chiqqan holda, ko'plab sivilizatsiyalarda mustaqil ravishda shakllanganligini arxeologik manbalar dalillaydi. Qazilma va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, teatr elementi faqat Yunoniston bilan bog'liq qadimiy madaniyat hodisasi bo'lmasdan, balki Sharq va O'rta Osiyo hududlarida ham o'ziga xos shaklda

mavjud bo'lgan [1, B. 56-78]. Arxeologik manbalar orqali teatr madaniyatini o'rganish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi, chunki yozma manbalar ko'pincha noto'liq yoki yo'q bo'lib, moddiy qoldiqlar o'tmish haqidagi asosiy ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Muayyan hududdagi teatr binolari, sahna anjomlarining qoldiqlari, namoyish bilan bog'liq tasviriy san'at asarlari va diniy marosim buyumlari kompleks tadqiq etilganda teatr madaniyatining taraqqiyoti haqida ishonchli xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi [2, B. 110 p]. Mazkur maqolaning maqsadi arxeologik manbalar asosida teatr madaniyatining qadimiy shakllanish jarayonini, uning O'rta Osiyo mintaqasidagi o'ziga xos ko'rinishlarini va ilk sahna an'analariining moddiy izlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, tipologik va kontekstual yondashuv usullaridan foydalanilgan [3, B. 56-78].

Adabiyotlar tahlili. Teatr san'atining arxeologik izlarini o'rganish XVII asrdan boshlab Yevropa arxeologiyasida muhim yo'nalish sifatida shakllanib kelgan. Yunonistonning ilk teatr obidalarini miloddan avvalgi V asrga oid bo'lib, Dionis sig'inishi bilan bevosita bog'liq diniy-marosim maqomida qurilgan [4, B. 56-78]. Ammo teatr elementlarining ancha qadimiy ko'rinishlari Misr, Mesopotamiya va Hind vodiysi sivilizatsiyalarida ham aniqlangan. Masalan, Misr qabr naqshlari va ibodatxona peshtoqlaridagi sahna ko'rinishlari miloddan avvalgi III ming yillikka tegishli ekanligi isbotlangan [5, B. 56-78]. Arxeologlar teatr bilan bog'liq moddiy manbalarni bir necha asosiy turga bo'ladilar: birinchidan, me'moriy qoldiqlar — teatr binolari, amfiteatrlar va sahnalar; ikkinchidan, sahna anjomlariga oid topilmalar — niqoblar, liboslar qoldiqlari, sahna bezaklari; uchinchidan, tasviriy san'at asarlari — vazalar, devoriy rasmlar, mozaikalar; to'rtinchidan, epigrafik manbalar — teatr faoliyatini qayd etuvchi yozuvlar. Ushbu turkumdagi topilmalar birgalikda muayyan hududdagi teatr madaniyatining to'liq manzarasini tiklashga imkon beradi.

Teatr arxeologiyasida niqoblar alohida o'rin tutadi. Antik davr teatrida, xususan yunon teatrida, barcha rollar niqob yordamida ijro etilgan; aktyor niqob kiyib qahramonning xarakterini aks ettirgan. Arxeologik qazilmalar davomida topilgan niqob qoldiqlari va ularning tasvirlari juda ko'p ma'lumot beradi. Vebsterning ta'kidlashicha, yunon teatr niqoblarining terrakota va loy nusxalari Gretsiya, Italiya, Kipr va Osiyo Yunonistoni hududlarida minglab sona topilgan [6, B. 56-78].

Niqoblar odatda ikkita asosiy turga bo'linadi: tragediya va komediya niqoblari. Tragediya niqoblarining og'zi katta ochilgan, qaboqlari yuksakka ko'tarilgan, yuz ifodalari tantanali va ulug'vor bo'lgan. Komediya niqoblarida esa qo'pol, hazil-mutoyibali ifodalar ustunlik qilgan. Arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, ushbu niqob turlari mintaqadan-mintaqaga tarqalgan, ya'ni teatr madaniyatining Yaqin Sharq

va O'rta Osiyoga kirib kelishida savdo yo'llari va harbiy yurishlar hal qiluvchi rol o'ynagan.

Terrakota haykalchalari teatr madaniyatini o'rganishda boshqa muhim manba hisoblanadi. Sug'diyona, Baqtriya va Xorazm hududlarida topilgan terrakota haykalchalar orasida niqobli yoki alohida tuzilishga ega shaxslar tasvirlari mavjud bo'lib, tadqiqotchilar ularni ko'pincha teatr va marosim an'analari bilan bog'laydilar. Xususan, O'zbekiston hududida Afrosiyob (qadimgi Samarqand), Termiz, Dalvarzintepa, Ko'hna Urganch kabi yodgorliklarda olib borilgan qazilmalar natijasida teatr va marosim elementlariga ega bo'lgan terrakota topilmalar aniqlangan. O'rta Osiyo hududida teatr madaniyatining izlarini o'rganish Rossiya va sovet davri arxeologlari tomonidan XX asrda jadal rivojlangan. Tolstovning (Tolstov) Xorazmda olib borgan ilmiy tadqiqotlari bu borada dastlabki muhim natijalarni berdi. Xorazm ekspeditsiyasi topilmalari orasida marosim ahamiyatiga ega bo'lgan devoriy rasmlar, haykalchalar va me'moriy tuzilmalar aniqlangan bo'lib, ular jamoa marosimlarining o'tkazilishi haqida muhim ma'lumot beradi. Sug'diyona hududida, xususan Varaxsha saroyi devoriy rasmlari katta ilmiy qimmat kasb etadi. Shishkinning (Shishkin) tadqiqotiga ko'ra, Varaxsha saroyi zallari shart-sharoitlari va devoriy suratlar tarkibi ularda jamoa bayramlari, saroy marosim tomoshalari o'tkazilganligini ko'rsatadi. Shu jumladan, Afrosiyob devoriy suratlarida (VII asr) turli musiqa asboblarini chalayotgan va marosim ko'rinishlarini bajarayotgan shaxslar tasvirlangan. Ushbu freskalar o'rta asr Sug'd madaniyatida sahna va marosim an'analari mavjudligidan dalolat beradi.

Baqtriya arxeologiyasida ham teatr elementlari topilgan. Dalvarzintepada, Xolchayon saroyida va Airtomda olib borilgan qazilmalar natijasida haykallar, bo'rtma naqshlar va me'moriy bezaklar aniqlangan. Pugachenkova (Pugachenkova) ning ta'kidlashicha, Xolchayon saroyi badiiy bezaklari orasida o'z vazifasi va ko'rinishi jihatidan antik teatrga xos bo'lgan «Dionis jamoasi» timsolidagi figuralar bo'rtma tasvirlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, Airtom frizilarida musiqachilar va bay marosim ishtirokchilarining tasvirlari mavjud bo'lib, ularning ikonografiyasi Ellinistik-yunon teatr san'ati bilan uyg'unlikni ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Termiz shahri yaqinidagi buddaviy ibodatxona majmualarida topilgan haykaltaroshlik asarlari buddaviy teatral an'analalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ayniqsa, buddaviy drama an'anasi Hindiston orqali O'rta Osiyoga tarqalgan bo'lib, monastir ibodatxonalari ma'lum darajada teatral ijrolar maydoni bo'lib xizmat qilgan degan taxmin ham mavjud. Bu taxminni Termiz, Fayozbtepa va Qorabog'tepada topilgan me'moriy tuzilmalar qisman tasdiqlaydi. Sug'diyonaning shimoliy hududlarida, shuningdek, Surxondaryo viloyatida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan terrakota haykallari orasida musiqachilar,

raqqosalar va marosim kiyimlaridagi shaxslarning tasvirlari alohida guruhni tashkil etadi.

Teatrning kelib chiqishi diniy marosimlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'pgina arxeologik topilmalar orqali isbotlanadi. Yunonistonda Dionis xudosiga bag'ishlangan Dithiramb qo'shiqlari va marosim raqslari asosida ilk teatr shakllangan. Masalan, Attika sopol idishlaridagi tasvirlar (miloddan avvalgi VI–V asrlar) bevosita Dionis marosimlari va dramatik ijrolarning birligini ko'rsatadi [8].

Bunday rasm-tasvirlar uchun yozuvli sopol buyumlarning arxeologik konteksti shuni tasdiqlaydiki, teatr bino va maydoni dastlab muqaddas joy deb hisoblangan. O'rta Osiyoda esa teatr-marosim aloqasini zoroastrizm va buddizm an'analari doirasida ko'rish lozim. Zardushtiylik dinida Navro'z va Mehrjon kabi yirik bayramlar marosim dramasini o'z ichiga olgan; ushbu marosimlarda maskara kiyinish, dialog shaklidagi rituallar va musiqa-raqs elementlari bo'lgan. Bu an'analarning arxeologik izlari Parsagard, Naqshi Rostam va O'rta Osiyo hududidagi me'moriy yodgorliklarda saqlanib qolgan.

Epigrafik manbalar ham teatr va diniy marosimlar aloqasiga oydinlik kiritadi. So'g'd yozuvlarini o'rgangan Livshitsning tadqiqoti asosida ma'lum bo'lganidek, Sug'd hujjatlarida bayram va marosim tadbirlariga oid yozuvlar saqlanib qolgan. Biroq, to'g'ridan-to'g'ri «teatr» so'ziga mos keladigan atamani topish O'rta Osiyo yozma manbalarida qiyin, chunki marosim va sahna ijrosi o'rta asrlarda alohida tushuncha sifatida farqlanmagan [7, B. 56-78]. Grenetning So'g'd madaniyati bo'yicha tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Samarqand shahri oldingi Ellinistik saltanat davridanoq ko'p madaniyatli shahar bo'lib, yunon-Baqtriya an'analari bilan zardushtiy mahalliy madaniyatning o'zaro ta'siri sodir bo'lgan. Shu sababli shahar hayotida ham teatr va tomoshaga oid an'alar aralash shakl kasb etgan bo'lishi mumkin. Negmatovning tarixiy-arxeologik tadqiqotlari asosida esa Sug'd va Tojikiston hududlarida o'rta asrlarga oid marosim maydonlari va «tomoshaxona» tipidagi ochiq inshootlar aniqlangan bo'lib, ular zardushtiy va islomgacha bo'lgan diniy-jamoat tadbirlarining o'tkazilishiga xizmat qilgan.

Teatr madaniyatining O'rta Osiyoga kirib kelishida Ipak yo'lining tutgan o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Miloddan avvalgi IV asrda Iskandar Makedonskiy yurishlari natijasida yunon madaniyati Baqtriya va Sug'dga kirib kelgan. Yunon mustamlakachilari va savdogarlar o'zlari bilan birga teatr an'alarini ham olib kelishgan. Buning aniq dalili sifatida Xonum (hozirgi Afg'oniston) da topilgan yunoncha teatr binosi qoldig'ini keltirish mumkin. Bu theater qoldig'i (miloddan avvalgi III asr) O'rta Osiyodagi eng qadimgi arxeologik jihatdan tasdiqlangan teatr binosi hisoblanadi.

Arxeologik topilmalar ushbu ko'p qatlalimlikni tasdiqlaydi. Masalan, Suleymanovning Naxshab (Qarshi) bo'yicha tadqiqotida ma'lum bo'lganidek, qazilmalar davomida topilgan terrakota haykallari va sopol buyumlar ustidagi tasvirlar Ellinistik, Hind va mahalliy So'g'd ikonografiyasining o'ziga xos sintezini namoyon etadi. Bu esa teatral va tomoshaviy an'analarning ham shu tarzda yerlashtirilgan murakkab madaniy sintezni tashkil etganligidan dalolat beradi.

Bu o'zgarishlar teatrning tomoshaviy vazifasini kuchaytirgan, aktyorlik an'alarini esa yanada murakkablashtirgan. Biber ma'lumotlariga ko'ra, amfiteatrlar o'ta nozik akustik hisob-kitoblar asosida qurilgan: hatto oxirgi qatordagi tomoshabin ham sahnadagi ovozni aniq eshita olgan. O'rta Osiyo hududida aniqlangan teatr-tomoshaxona tipidagi tuzilmalar yunonistondagi kabi maxsus qurilgan teatrlardan farqli o'laroq, ko'pincha saroylar, ibodatxonalar yoki shahar maydonchalari yoniga joylashtirilgan. Ular saroy binolarining bir qismi bo'lgan bo'lib, hukmdor va zodagonlar uchun maxsus tomoshalar o'tkazilgan. Bu holat O'rta Osiyo teatr madaniyatining saroy xarakter kasb etganligini ko'rsatadi va uni ommaviy yunon-rim teatridan ajratib turadi. Arxeologik qazilmalar davomida O'rta Osiyoda to'liq o'rganilgan «teatr» sifatida tavsiflanuvchi alohida bino hali topilmagan bo'lsa-da, bir qator yirik saroy va ibodatxona majmualarida arxitektura jihatdan tomoshaxona vazifasini bajarishga mo'ljallangan bo'limlar ajratilgan. Bu topilmalarni ilmiy jihatdan to'g'ri baholash uchun shu sohaning mutaxassislari tomonidan kelajakda qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

Xulosa. Arxeologik manbalar teatr madaniyatining tarixini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Yunoniston va Rimdan tortib O'rta Osiyogacha bo'lgan keng geografik hududda topilgan moddiy qoldiqlar — teatr binoylari, niqoblar, terrakota haykalchalar, devoriy rasmlar va epigrafik yozuvlar — teatr san'atining inson sivilizatsiyasida qanday chuqur ildiz otganligini isbotlaydi. Ushbu topilmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, teatr faqat badiiy hodisa emas, balki diniy, ijtimoiy va siyosiy hayotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. O'rta Osiyo arxeologiyasida teatr madaniyatining izlari hali to'liq o'rganilmagan. Kelajakdagi arxeologik tadqiqotlar, xususan O'rta Osiyoning asosiy shahar markazlarida olib boriladigan qazilmalar, bu sohadagi bilimlarni yanada boyitadi va teatr madaniyatining mintaqaviy tarixini to'liqroq tiklash imkonini beradi. Shunday qilib, arxeologik manbalar teatr madaniyatini o'rganishda muqobili yo'q birlamchi manba bo'lib, ularni har tomonlama va tizimli tadqiq etish jahon madaniyati tarixining muhim qirrasini yorqinroq tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Leroi-Gourhan, A. Préhistoire de l'art occidental. Paris: Mazenod, 1965. — 482 b.
2. Boardman, J. Greek Sculpture: The Archaic Period. London: Thames and Hudson, 1978. — 252 b.
3. Green, J.R. Theatre in Ancient Greek Society. London: Routledge, 1994.—238 b.
4. Bieber, M. The History of the Greek and Roman Theater. Princeton: Princeton University Press, 1961. — 344 b.
5. Francfort, H.-P. Les palettes Gandhara. Paris: De Boccard, 1979. — 198 b.
6. Webster, T.B.L. Monuments Illustrating Old and Middle Comedy. London: BICS Supplement, 1969. — 156 b.
7. Grenet, F. Maracanda/Samarkand, une métropole pré-mongole. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2004. — 164 b.
8. Дифирамб // Словарь литературоведческих терминов / Ред.-сост.: [Л.И. Тимофеев](#) и [С.В.Тураев](#). — М.:«Просвещение»,1974. —С. 69. 509 с. — 300 000 экз.